

ALİ EMİRİ EFENDİ’NİN MİR’ATÜ’L-FEVAİD NOTLARINDA DİYARBAKIR’IN ANITSAL TARİHİ YAPILARI

Yrd. Doç. Dr. Bedri MERMUTLU
Uludağ Üniversitesi
Emekli Öğretim Üyesi

Özet:

Her tarihi şehir gibi Diyarbakır şehrinde bulunan tarihi anıtsal yapıların şehir kültüründe derin izleri bulunmaktadır. Bu yapılar mimari değer ve etkileriyle toplum üzerinde devamlı bir işleve sahip oldukları gibi şehir tarihinin anlaşılması yolunda önemli işaretler olarak da işlev görürler. Diyarbakır Ulucamii’nin tarihini izleyerek Diyarbakır şehri hakkında tarihi pek çok olayın gün yüzüne çıkması ya da hatırlanması mümkündür.

Diğer özelliklerinin yanında bir şehir tarihçisi olarak da tanınan Ali Emiri Efendi, Mir’atü’l-Fevaid adlı eserinin giriş cildinde (Mukaddeme) bu konuya ilişkin dolaylı da olsa hayli malzeme bulmak mümkündür. Çoğunlukla dipnot halinde vermiş olduğu bu bilgiler bir yandan onun araştırmacı tarihçiliğinin ürünü olarak ortaya çıkarken diğer yandan bizzat yaşayarak gözlemlediği olaylar veya yaşayanlardan duyduğu bilgilerden oluştuğu için ayrıca özel bir değere sahiptir. Anılan yapılar etrafında anlatılanların bir kısmı bugün için tamamen tarihte kalmış olmakla birlikte çoğu az bildiğimiz hatta bilmediğimiz konulara ışık tutacak mahiyette bilgilerdir.

Anahtar kelimeler: Ali Emiri, Miratü’l-Fevaid, Amid, Diyarbakır, Anıtsal mimari, Diyarbakır camileri, Hamravat suyu

Absrtact:

Such as the each historic city monumental buildings in Diyarbakır have deep scars on culture of city. These buildings with their architectural value and effects on society perform an important function in understanding the history of city. By following history of Ulucami (big mosque) of Diyarbakır many historical events about Diyarbakır can be remembered or come to light.

It is possible to find materials on the topic in input volume of *Mir'atü'l-Fevaid* of Ali Emiri known as an urban historian beside his other features. In this study the information given by Ali Emiri about historical buildings in Diyarbakır has been focused on.

Key words: Ali Emiri, Miratu'l-Fevaid, Amed, Diarbekir, Monumental architecture, mosques of Diyarbakır, Hamrawat water

Giriş

Şehirlerin tarihi, orada yetişen önemli şahsiyetlerden ve orada yaşanmış olan olaylardan ve ayrıca oradaki anıtsal eserlerin varlığından ayrı düşünülemez. Hatta bu eserlerden yola çıkılarak şehrin tarihi hakkında yeni ve önemli bilgilere ulaşmanın mümkün olduğu çeşitli örnekleriyle görülmüştür. Tarihi yapılar geçmişten günümüze gelen *yadigârlar* olmaktan öte şehrin tarihini anlamaya ve öğrenmeye yardımcı olan çok önemli belge niteliğinde eserlerdir. Kadim bir şehir olan Diyarbakır'ın, bugün bir kısmı hâlâ ayakta olan eski mimari yapılarına bu yönde bir yaklaşımın yaşayan şehir üzerine oluşan bilinçlenmenin pekişip derinleşmesine yardımcı olacağı kuşkusuzdur.

Eski şehirlerimiz, yapılarıyla bir kartvizit oluşturmuşlardır. Hemen her şehri, o şehrin özgün mimari eserlerine bakarak teşhis etmek mümkün iken günümüzde yeniden yapılanan şehirlerde bu özellik ve farklılık ortadan silinerek hemen her şehir aynı cadde, sokak, apartman, hatta cami manzaralarıyla tek tiplleşmiştir. Şehrin kayboluşu denebilecek bu sürecin dışında duran birkaç şehir yapısıdır ki şehrin yeniden özgün idrakine bir pencere açmaktadır.

Diyarbakır şehrinin kendine mahsus mimari ve kültürel değerlerinin tezahürüyle ortaya çıkan ihtişamlı ve şirin yapılarını sadece sanat tarihi bakımından verilen bilgilerle tanımak -gerekli olmakla birlikte- eksik kalan bir tanımadır. On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğindeki bilgi ve gözlemlerle, tarihini hâlâ kendine mahsus tavrıyla yaşamakta olan şehri bu yapılarıyla birlikte değerlendiren sosyal bir bakışa duyulan ihtiyaç bizi Ali Emiri Efendinin bu konudaki değerlendirmeleriyle karşılaştırmaktadır. Özel olarak bu konuya yer vermemekle birlikte Mir'atü'l-Fevaid adlı kapsamlı eserin mukaddimesinde yazar tarafından dipnotlar halinde serpiştirilen malumattan çıkararak elde ettiğimiz bilgiler muhtelif başlıklar altında yeniden biçimlendirilmiş; yazarın bu konuda verdiği bilgilerin içeriği üzerinde herhangi bir tasarrufa gidilmeksizin sadece dil ve kompozisyon üzerinde gerek duyulan değişiklikler yapılmıştır.

Diyarbakır Surları

Diyarbakır'i çepeçevre kuşatan surların uzunluğu beş bin metre, İç Kale'yi teşkil eden surların uzunluğu ise sekiz yüz metredir. Surların, birbirine mukabil olacak şekilde dört kapısı (Cebel Kapısı, Rum Kapısı, Mardin Kapısı, Yeni Kapı); İç Kale surlarının ise ikisi sur dışına Fethiye Kapısı, Uğuriye Kapısı), ikisi de şehre açılan dört kapısı mevcuttur. Bu duruma göre Diyarbakır surlarındaki toplam kapı sayısının sekiz olduğu görülmektedir.

Sur kapıları sağlam demirden yapılmış ve üzerlerine büyük çiviler ve mıhlar yerleştirilmiş olup iki kanatlıdır. Bu ağır kapıların sabah ve akşam açılıp kapanmaları

ancak birkaç kişinin birlikte kuvvet kullanmalarıyla mümkün olur. Cebel (Dağ) ve İç Kale kapılarının üzerinde eski devirlerde kullanılan demirden ve taştan yapılmış savaş silahları ve gözetleme aletleri asılıdır.

Surların her tarafında gözlenmekle birlikte özellikle azametli ve önemli kısımlarında göze çarpan sanat ve mimari gücü bugün bile hayranlık uyandıracak mertebededir.

Büyük burçlardan birinin adının “Keçi Burcu” diğerinin “Sevr/Öküz Burcu” olması surların yapıldığı sırada veya bölümlenerek adlandırılması sırasında astronomik rumuzlar kullanıldığını düşündürmektedir. Sur duvarlarının yüksekliği on dokuz ila on beş metre arasında değişmekle birlikte kot farkları dikkate alındığında muntazam ve müsavi oldukları görülür. Surların kalınlığı iki arabanın yan yana rahatlıkla geçmelerine müsait genişlikte olup iki- iki buçuk metre arasındadır.

Surların üzerinde seksen ikisi dış surlarda, on adedi ise İç Kale surlarında olmak üzere toplam doksan iki adet burç bulunmaktadır. (MFM : 61) Bu kulelerin her birinde iki katlı bir ambar mevcut olduğuna göre toplamda 184 ambarın varlığı söz konusudur. Her ambar yirmi otuzar bin kile zahire alacak derecede geniştir. Ambarlar kârgir ve muhkem olmaları dolayısıyla rutubetten korunmuşlardır. Vaktiyle silah ve diğer savaş malzemeleri buralarda muhafaza edildiği gibi senelerce içinde bozulmadan kalacağı için uzun zaman memleketi idare edecek miktarda zahireler de bu burçlarda saklanırdı. Şimdi ise emanete kalan hükümete ait aşar ve ihale halinde mültezimlere ve sair büyük çiftçilere ait hububat buralarda muhafaza edilmektedir. Ambarları içeren bu kulelerin her birinin çapı elli, yüksekliği ise yirmi bir metredir. Yenikapı semtindeki ve “Ben u Sen” tarafındaki bazı burçlar ise daha geniş ve daha yüksektir. Ambarlara çıkan taş merdivenler sekiz on adamın yan yana yürüyebileceği genişliktedir. Sur duvarları boyunca dikdörtgen şeklinde bazı burçlara da rastlanır. Bunlar surun metanetine destek olmak üzere inşa edilmiş içi dolu taş yapılarıdır. (MFM : 63) Surların ve burçların üst kısımları seyrek dişli tarak görünümünde biçimlendirilerek göze hoş görünen bir mimari letafet vermeye çalışılmıştır. (MFM : 62)

Sur ve burçların birçok yerinde gizli yollar, mazgallar, gözlem ve müdafaa mahalleri ve savaş sırasında dışarıyı ateşle tehdit etmeye yardımcı olacak saklı küçük pencere ve mazgallar bulunur. Asırlardan beri şehrin gördüğü muhasaralardan kalan izler yer yer surların dış duvarlarındaki top, tüfenk ve diğer silah rahnelerinde görülebilir. (MFM : 63)

İç Kale bölgesinde “Viran Kale” olarak bilinen ve elli metre kadar yüksekliği olan bir kale var. Şehre kuşbakışı bakan bu kalenin burç ve siperleri harap vaziyettedir. Tepe haline gelmiş olan bu kale şimdi mübarek ve resmi günlerde kutlama ve duyuru amacıyla üzerinde top atılan bir mevki olarak kullanılmaktadır.

Hiçbir yerle bağlantısı olmayan ve bir değirmen döndürecek kadar bol ve lezzetli bir su bu kaledeki bir menfezden mütemadiyen kaynayıp çıkarak bu bölgenin önemli oranda su ihtiyacını karşılar. İç Kale bölgesinde yer alan cami, hükümet dairesi, diğer

mekânlar ve civardaki mahalleler müteaddit çeşme, havuz ve pınarlarıyla bu sudan yararlandıkları gibi artan kısmından da civarda bulunan değirmenler ve bahçeler yararlanır.

Şehri kuşatan surun dışında yaklaşık olarak onun yarı yüksekliğinde ikinci bir sur daha bulunur. Fakat bu surda, birinci surdaki gibi burç ve siperler yoktur. Bu ikinci sur zamanımızda büyük ölçüde yıkılmış olmakla birlikte yer yer beş on metrelik bölümleri karşımıza hâlâ çıkmaktadır. İkinci surun dışında on on iki metre genişliğinde ve bir o kadar derinlikte bir hendek bulunur. Yekpâre sert taş zemin kırılarak inşa edilen ve bir nehir gibi ikinci surun çevresini kuşatan bu hendek zamanında “Ayn-ı Züla” ve “Balıklı” kaynaklarının atık sularıyla doldurulmaktaydı.

Surların dört yandan dış bölgelerinde mesireler, köşkler ve bahçeler bulunduğu gibi sur içinde bazı mahallerde de köşk ve bahçeler yok değildir. Balıklı Kasrı, Veznedar Kasrı ve bazı bahçeler bunlardandır. Aynı şekilde İç Kale’de hükümet dairelerinden, camilerden ve diğer yapılardan başka silah muhafazasına tahsis edilmiş kadim bir bina ve akarsuyu bol birçok bahçe vardır. (MFM : 63)

Kadim zamanlardan beri hükümdarlar ve melikler surlara burçlar ilave etmiş, onarımlarda bulunmuşlardır. Surların Asur melikleri tarafından bina edildiğine dair surlar üzerinde çivi hatla yazılmış bir yazıdan başka II. Konstantin’in halefi Polyainos’u istihlaf eden Valentinianus’un surları yeniden tamir ettirdiğine ilişkin Latince bir kitabe bulunmaktadır. Surların üzerinde Bizans yazısıyla bulunan diğer bir kitabede İmparator II. Theodosius zamanında surların takviye ve tahkim edildiği kaydına yer verilmektedir. “Benusen” üzerindeki cesametli ve gayet yüksek iki burcu Artuklu hükümdarı Melik Nasırüddin Salih Mahmud bin Melik Muhammed Nureddin bin Kara Arslan’ın bina ettirdiği, burcun üzerindeki kemerli Arapça ibareden anlaşılmaktadır. Bunların Mardin Kapısı’na bitişik olan burcunda bir öküz başı resmi ve bunun iki yanında bağlı iki arslan tasviri bulunup alt kısmında ise yapının 605 yılında Artuklu Sultanı Mahmud bin Muhammed tarafından yaptırıldığına dair şu ibare yer almaktadır:

Bismillahirrahmanirrahim. El-mülkü lillahi'l-Vâhidi'l-Kahhar. Hâzâ emere bi-amelihi mevlânâ es-sultan el-melikü's-salih el-âlimü'l-âdil el-muzaffer ve'l-mansur muhyi'l-adl nâsirü'd-dünya ve'd-din sultanu'l-İslâm ve'l-müslimîn fahrü'l-mülûk ve's-selâtîn melikü'l-ümera nasrü'l-enâm hayrû'l-İslâm zahrü'l-hilâfeti'l-muazzama fülkü'l-meâlî Ebû'l-feth Mahmud ibn Muhammed ibn Kara Arslan ibn Davud ibn Sekman ibn Artuk nasîrü Emîri'l-Mü'minîn e'azzallahu nasrahu ve dâ'afe iktidârehu fî sene 605 Hicriyye

Surların Osmanlılar tarafından son önemli onarımı II. Mahmud zamanında ve 1230 yılında Diyarbekir Valisi olarak bulunan Süleyman Paşa tarafından gerçekleştirilmiştir. Daha sonra savaşlarda şehir savunmasında bir önemi kalmadığı için surların tamiratına lüzum görülmemiştir. (MFM : 64)

Ulucami

Diyarbakir halkının “Beşinci Harem” olarak kabul ettiği Cami-i Kebir’in güney kısmı baştanbaşa Hanefilere, kuzey kısmının batı bölümü Şafiilere ayrılmıştır. XVII. yüzyıldan önce güneydeki Hanefi Camii’nin sağ tarafı Hanbelilere, sol tarafı ise Malikilere tahsis edilmişken bu yüzyıldan sonra memlekette Hanbeli ve Maliki nüfusu kalmadığından Hanbeli ve Maliki camileri iptal edilmiştir. Hanbeli ve Maliki camileri merdivenlerle çıkılan yukarı katlarda bulunuyordu. Hanbeli Camiinin yeri sonradan Sarı Abdurrahman Paşa Kütüphanesi, Maliki Camiinin yeri ise şimdi (1879) Rüşdi-i Mülki Mektebi olarak değerlendirilmiştir.

Ulucamiin kuzey kısmında ve Şafiiler Camii’nin solunda Mesudiye Medresesi yer almaktadır. Mesudiye Medresesi’nin yanında ve iki katlı olarak Camidî Ömer Efendi Kütüphanesi bulunur. Ulucamiin doğu kapısından girince de Cami-i Kebir kompleksinin bir başka parçası olan Sadullah Paşa Muvakkithanesi yer alır.

Camiin ortasındaki üzeri kubbeli ve yirmiden fazla musluklu şadırvan ile büyük havuz arasında avluda ayrıca yerden yükseltilmiş bir mescit (namaz kılınan bölge) bulunur. Sıcak yaz günlerinde bazı vakit namazları burada kılınır.

Avludaki şadırvanlardan başka gayet geniş bir gusül havuzu ve Şafiiler için iki adet taharet havuzu (kulleteyn) bulunmaktadır. Ayrıca diğer mahallerde içmek ve kullanmak için bol miktarda su muslukları mevcut olup bu muslukların bir kısmından Hamravat suyu akarken diğerlerinden Alıpınar Köyü’nden gelen bir su cari olmaktadır. Alıpınar kolu bir değirmeni döndürecek kuvvettedir. Cami avlusundaki müteaddit musluklardan akan sular yaz mevsimlerinde soğutularak sabahtan yatsı vaktine kadar cemaatin hararetini gidermeye yardımcı olur. (MFM : 56)

Kare prizma şeklinde olan Ulucami minaresinin şerefede kısmında dört yöne açılan dört kapı bulunur. Cami avlusunda zamanında ihtisas sahibi bir muvakkit-mühendis tarafından yapıldığı anlaşılan bir düzenekle güneşin hareketi izlenerek ezan vakitleri tespit edilir. “Heykel” tabir edilen camiin orta ana gövdesinde on iki burca dair işaretlerin yer alır. Duvardan mevsime göre burç dairelerine isabet eden güneşin gölgesi namaz vaktinin girdiğini gösterince bu işle görevli kişi tarafından derhal minarede bekleyen müezzine işaret verilerek ezan okunur. Diğer cami minarelerindeki müezzinler de buna bakarak o an ezana başlarlar. Saatlerini ayarlamak isteyen kalabalık bir grubun ezan vakitlerinde daima ortadaki bu “heykel”in önünde toplanarak saatlerine ayar verdiklerini müşahede etmek mümkündür. Öğle ezanı okununca minare şerefesinin dört kapısı kapatılır, ikindi ezanı okununca ise açılır. Bu uygulama ile ezan sesinin duyulmadığı uzak yerlerdeki müezzinlere ve civarda mesirede bulunan kimselere ezanın okunmuş olduğu işareti verilir.

Cami-i Kebir’in görevli hususi hafızları, kurraları, vaizleri, muhaddisleri ve müfessirleri devamlı olarak cemaati ve öğrencileri bilgilendirmekte ve eğitmektedirler.

Camiin “heykel” tabir edilen orta bölümü İslâmdan önceki zamanda bina edilmiş olup Müslüman fethinden sonra bazı değişiklikler ve ilaveler yapılmıştır. Ancak camiin gerçek anlamda büyütülüp bilinen boyutlara ulaşması 256 tarihinde kurulan Şeyhoğulları

ve 380 tarihinde teessüs eden Mervani yönetimi zamanında olmuştur. Bu zamanlarda cami doğudan batıya sağlı sollu genişletilerek diğer üç mezhep camileri ilave edilmiş ve avlusundaki mermer ve taş işçiliğine ilişkin süslemeler gerçekleştirilmiştir. Ulucamideki bu mimari görünüm anılan dönemin sanat seviyesine güzel bir numunedir. (MFM : 57)

Osmanlılar tarafından Diyarbekir fethedildikten sonra Osmanlı padişahları da Ulucami ile yakından ilgilenerek tamir ve ihtiyaçlarına katkılar yapmıştır. Özellikle şadırvan ve su ihtiyacının giderilmesine Kanuni Sultan Süleyman devrinde önem verilmiş, şehre getirilen Hamravat suyundan bir bölüm Ulucami çeşmelerine verilmiştir. Sultan III. Ahmed tarafından 1124 tarihinde harem kısmında yaptırılan köklü tamirat günümüze kadar büyük ölçüde kendini korumuş olup bu tarihten sonraki en önemli onarım II. Mahmud zamanında 1242 tarihinde gerçekleşmiştir.

Harim, minare ve avlu duvarlarıyla tâk, revak, mermer sütun ve kemerlerinde ve etrafındaki mekânların içinde ve dışında kadim zamandan kalma emsalsiz kûfi hatlar; celi ve talik nefisü'l-enfes yazılarla birçok kitabe, ibare, beyit ve tarihler menkuş ve muharrer ve duvarlarında yüksek sanat ürünü levhalar asılıdır.

Diyarbekir'in Müslümanlar tarafından fethinden on iki yıl önce Diyarbekir Melikesi Meryem Dara'nın şehirde oldukça müzeyyen ve muhteşem bir mabet inşa ettirdiğine dair Vakıdî tarihinde tafsilat verilmiş olması bu mabedin şimdiki Cami-i Kebir (Ulucami) olması ihtimalini vemekte ise de Ulucamiin asıl yapıldığı tarihin daha eskilere gitmesi bu düşüneyi geçersiz kılmaktadır. Memleketin yaşlılarından işitildiğine göre bir tarihte Muallak Camii'nden Behram Paşa Camii'ne giden yol üzerinde bir lüzum üzerine yapılan kazıda gayet cesim bir bina izine rastlanarak bazı sütunlar çıkarılmıştır. Meryem Dara'nın yaptırdığı rivayet edilen mabedin burası veya şimdiki Meryem Ana Kilisesi ya da İç Kale'de duvar kalıntıları hâlâ duran kubbesi yıkılmış mabet binası olması muhtemeldir. (MFM : 58)

Parli Camii

Bu cami Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın kumandanlarından ve amcası oğullarından İpar Bayındır Bey tarafından 880 sonlarında yaptırılmıştır. Halk arasında "İpariye"den bozma olarak Parli Camii veya Cami-i Safa adlarıyla anılır. Tipik bir Akkoyunlu eseridir. Özellikle mihrap ve minberi son derece sanatlıdır. Minber kapısının kanatları yekpare değerli mermerden yapılmış olup üzerinde çeşitli tezyinat bulunmaktadır. Bu süslü minber, bir aralık üste bir hayli meblağ verilerek daha çok cemaati olan Cami-i Kebir'in minberiyle değiştirilmek istenmiş ancak mahalleli buna muvafakat etmemiştir.

Camiin iç duvarları çok kıymetli çinilerle süslüdür. Beyaz taştan yapılmış minaresi harikuladedir. Tepesinden kaidesine kadar kabartma işlemeli nakışlarla süslüdür. Bu kabartmaların aralarında kalan bazı yaldızlı nefis renkli taşlara ve bu konuda işitilen rivayetlere bakılırsa bu taşların araları vaktiyle tamamen parlak seramik, Necess ve kristal taşlarıyla süslü olduğundan güneşin ışınları yansıdığı anda göğe doğru görülmemiş zinetli bir

parıltı doğurmuş. Minarenin şerefesinden yukarı kısmı vaktiyle yıkılmış ve aslına benzemeyen bir şekilde yeniden yapılmıştır. Bunun dışındaki kısımlar orijinaldir.

Camiin zemininde yakınındaki Balıklı suyundan gelen bir su mahzeni bulunmakla birlikte Kanuni Sultan Süleyman tarafından Hamravat suyu şehre getirildiğinde bu camiye de lüzumu kadar verilerek avlusundaki şadırvana ve müteaddit çeşme ve havuzlara akıtılmıştır.

Camiin sağında ve solunda hazireler bulunup sağdaki hazirede ünlü allame Muslihüddin-i Lârî'nin mezarı, sol taraftaki türbede ise Şeyh Hasan Gülşeni'nin mezarı yer almaktadır. (MFM : 26)

Bıyıklı Mehmed Paşa Camii

Diyarbakir'in Yavuz Sultan Selim tarafından 921 tarihinde fethini mütekaip Diyarbakir'de yapılan ilk Osmanlı eseri camidir. Şehrin fatihi ve ilk Osmanlı valisi olan Bıyıklı Mehmed Paşa tarafından yaptırıldığı için bu isim verilmiştir. Ancak cami halk tarafından daha çok *Fatih Paşa Camii* veya *Kurşunlu Cami* olarak anılır. Kurşunlu Cami denmesinin nedeni Camiin büyük ve küçük kubbelerinin kurşunla örtülü olmasıdır. Bundan önce kubbesi kurşunla örtülmüş cami olmadığı bu camiin memleket ahali arasında "Kurşunlu Cami" diye anılmasıyla sabittir. Ondan sonra şehrin hemen hemen bütün camileri kurşunla örtüldüğü halde mezkûr cami hâlâ bu adı kaybetmemiştir. Kurşunlu Cami son derece latif, ferah, geniş ve yüksek bir yapı olup sanat ve ustalıkta şehrin birinci sırada bulunan mimari eserlerindedir. Camiin iç duvarları dört taraftan bir-iki metre yüksekliğe kadar rengârenk çinilerle kaplıdır. Son cemaat yerindeki kemerleri oldukça zariftir. Mimarisi, cesameti ve genel manzarasıyla benzersiz gayet hoş ve ruhaniyetli bir eserdir.

Kurşunlu/Fatih Paşa Camii'nin avlusunda Latifiye Camii diye anılan Şafiilere mahsus bir cami ve bir medrese bulunur. Buna da Latifiye Medresesi denir. Aynı alanda ayrıca bir kütüphane ve zaviye de cami müştemilatı arasında yer almaktadır. Ancak kütüphanenin kitapları zayıf edilmiştir. Ulucami dahil şehrin hiçbir Şafii camiinde minber bulunmazken buradaki Şafii camiinde minberin yer almış olması sadece bu camide görülen bir özelliktir.

Cami şadırvanındaki çeşmeler İç Kale'den gelen suyu akıtmaktadır. Ancak Şeyhzade ailesi tarafından daha sonraki zamanlarda Hamravat suyu buraya da getirilerek camiin sağındaki sofanın yanında inşa edilen iki lüleli güzel bir çeşme ile akıtılmıştır.

Camiin sol tarafında yer alan kârgir türbede ünlü sadrazam Özdemiroğlu Osman Paşa, yine aynı yönde dışarıdaki hazirede bulunan görkemli bir mezarda ise camiin banisi Bıyıklı Mehmed Paşa yatmaktadır. Vezirlerden Şeyhzâde İbrahim Paşa ve oğlu şair ve vali Osman Nuri Paşa'nın mezarı da buradadır. Camiin sağında ve solundaki hazirelerde Şeyhzâde ailesi bireylerine ait çok sayıda mezar bulunmaktadır. Bir bölümü camiin avlusuna cepheli Şeyhzâdelerin cesim konağı bu mahallede idi. Bu büyük ve yaygın

yapıdan günümüze cami avlusuna bakan ve diğer yönlerde bulunan sekiz on kadar ev ve bazı bina bakiyeleri kalmıştır.

Bu camiin yerinde esasen kadim bir mabet olduğu ve Bıyıklı Mehmed Paşa'nın bu camii o mabedin yerinde bina ettiği "Menakıb-ı Gülşenî"de yazılıdır. (MFM : 52)

İskender Paşa Camii

Beylerbeyi İskender Paşa Diyarbakir'e yerleşince bu camii ve hâlâ mevcut olan "Bey evi" denen konağını yaptırmıştır. Cami Kanuni devri Osmanlı mimarisinin zarif örneklerindedir. İç duvarları yerden yaklaşık olarak bir buçuk metre yukarıya kadar sanatkârane nakışlarla süslü çinilerle kaplıdır. Gayet zarif ve yüksek minaresi beyaz taştandır. Bundan on yıl kadar önce, 1869 yılında meydana gelen bir depremde son cemaat yerinde bulunan kemerleri zarar görmüş ve eski tarzı üzere yenilenmiştir. Fakat camiin içi orijinal halindeki yapısını korumaktadır.

Camiin banisi meşhur İskender Paşa'nın, Dağ Kapısı dışında nefis bir kasır ile camii civarında bir hamam yaptırdığı bilinmektedir. "Hamamlı Kasrı" diye anılan kasır el-an ayakta olup bir irfan meclisi olarak varlığını devam ettirmekte ise de hamam yıkılmıştır; yerinde enkazı vardır. İskender Paşa aynı zamanda mühendislik bilgisine sahip olduğu için kasrının, konağının, camiinin planlarını kendisi çizmiştir. İskender Paşa, kendisinden önce ve sonra hiçbir valinin yapmadığı kadar uzun bir zaman Diyarbakir'de valilik yapmıştır. Tam on beş yıl. Paşa'nın Van'da da valiliği olup orada da bir cami ve bazı hayratı bulunmaktadır. Onlara da Diyarbakir'de bulunan ahfadı nezaret eder. (MFM : 27)

Kara Cami

Gülşenî Tarikatının kurucusu İbrahim Gülşenî'nin 907 yılında Tebriz'den Diyarbakir'e dönüşünde bu mescit civarında kendisine hazırlanan mekânda ikamet ettiği tasavvuf tarihi kitaplarında yazılıdır. 914 yılında İbrahim Gülşenî Arabistan'a gitmek üzere Diyarbakir'den ayrılırken yerine Hacı Sadık Gülşenî'yi (Sarı Saltık) bırakmış; o da 964 yılında vefat edince Mehmed Çelebi Gülşenî, ardından Şeyh Şemseddin Gülşenî bu mescitte Gülşenî ayini icra etmişlerdir. Hâlâ burada Gülşenî ayini icra edilmeye devam edilir.

Bu cami aslında büyük bir mescit olarak Osmanlı fethinden önce mevcuttu. Camiinin banisinin Akkoyunlu hükümdarlarından Kara Osman olduğu tahmin edilmektedir. Camiinin suyu önceleri Balıklı'dan gelen suya münhasır iken Kanuni devrinde getirilen Hamravat suyundan buraya da verilmiştir.

Gülşenizadelere mahsus olan büyük ev hâlâ bu mabet civarında olup Hacı Sadık Ali Gülşenî'ye (Sarı Saltık) ait asa, hırka, nalin gibi memleket ahali tarafından teberrük olunan şahsi eşyaları bu evin içinde ayrı bir odada saygıyla muhafaza edilmektedir.

Camiin önceleri minberi olmadığından Kara Mescid olarak adlandırılırdı. Şeyh Şemseddin Gülşenî'nin 1012 yılında minber koymasından sonra Kara Cami olarak

anılmaya başlanmıştır. (MFM : 30) Kara Camiin vaktiyle minaresi de vardı; 1212 yılında yıldırım isabet ederek yıkılmıştır. Hacı Hafız Efendi adında yaşlı bir Diyarbekirli, yağmurlu bir günde müezzinin ezanı okuyup inmesinin ardından minarenin baş tarafına yıldırım isabet ederek minarenin yarıldığına henüz ders okumakta olan on yaşlarında bir çocukken şahit olduğunu Ali Emiri Efendi'ye nakletmiştir.

Camiin on kadar hücresi olup bu hücrelerde birçok din bilgini yetişmiştir. Ruhaniyetli bir camidir. Mihrabı etrafında süslü çinilerle nefis taşlar bulunup üzerlerinde bazı beyitler yazılıdır. Yabancılar bu çinileri yüksek miktarda para teklif ederek satın almak istemişlerse de satılmamıştır.

Camiin tamiratı Gülşenî varidatından karşılanmaktadır. (MFM : 31)

Behram Paşa Camii

Ana mekânı tek kubbeli olan büyük ve şirin bir camidir. Dış kısımda mermer sütunlarla süslü ve yüksek beş kubbesi bulunan birinci sofa ve kemerler baştanbaşa Behram Paşa'nın eseri olduğu halde 1042 tarihinde Diyarbekir Valisi bulunan Silahdar Murtaza Paşa bu sofanın önüne mermer sütunlarla bir sofa daha ilave etmek suretiyle camiye gerçekten bir misli daha güzellik kazandırmıştır.

Minaresi pek zarif olup şerefesinden yukarısı 1264 senesinde yeniden yapılmıştır. Güzel bir şekilde yapılmış ise de aslında olan sanat ve zarafete benzetilememiş olduğunu kadim şeklini görmüş olanlar söylüyorlar. Camiin kible ve kuzey yönlerinde bulunan dört adet pencere demirleri diğer pencerelerinin demirlerine nazaran daha sanatlı bir görünümündedir. Bunların Lahurî ve pek kıymetli bir maden olduğuna dair rivayetler vardır.

Camiin dışında eyvanın sol tarafındaki mihrabın yanındaki bir mermer üzerine şair Nabi'nin hattıyla talik olarak yazılmış Hafız Şirazi'nin

Der-nemâzem ham-ı ebrû-yı tû bâ yâd âmed

Hâletî refî ki mihrâb be-feryâd âmed

beyti bulunmaktadır. Altındaki ketebe kaydında “*ketebehu Yûsuf Nâbî er-Ruhâvî sene 1175*” ifadesi yer almaktadır ki mermer üzerindeki bu değerli yadigâr el-an mevcuttur.

“Çerh” tabir edilen ve camiin içinden yukarı katlara ve kubbeye çıkan bir yol bulunur. Bir Ramazan günü Ali Emiri Efendi çerhi dolaştıktan sonra büyük kubbenin paralelinde bulunan küçük kubbelerden birinin önünde oturmuşken bir bıçak ucuyla kubbe kurşununun üstüne

Amâme ile zâhidi gördükde inanma

Her kümbedi zannetme ziyaret var içinde

beytinin kazınmış ve altına 1126 tarihi kaydedilmiş olduğunu gördüğünü nakleder; ancak bu beyti şimdiye kadar hiçbir mecmuada göremediği gibi şairinin de kim olduğunu bilmeyip hâlâ merak ettiğini ilave eder. (MFM : 53)

Avlunun ortasında çok sayıda musluklara sahip şadırvanın, gusülhanenin ve diğer bölümlerin suları Hamravattır.

Camiin sol tarafında yer alan hazirede Şer'i Mahkeme Kâtibi ve Reisülulema Mehmed Salih Efendi, Milli Aşireti Reisi Eyüp Bey ve şaire Hatice İffet Hanımın kabirleri bulunmaktadır. Hatice İffet Hanım aynı zamanda divan sahibi şaire Rahile Sırrî Hanımın kız kardeşidir. Hazirede bu mezarlardan başka birkaç mezar daha var.

Camiin bânisi Behram Paşa Bosna'nın Sokulu Bey yani Şahinoğlu silsilesindedir. Bu aile Kanuni devrinden başlayarak bir asır zarfında pek çok devlet adamı yetiştirmiştir. Sokullu Mehmed Paşa, Sadrazam Lala Mehmed Paşa, Hasan Paşa, İbrahim Paşa, Mustafa Paşa, Sadrazam Hüsrev Paşa, Lala Kara Mustafa Paşa, Derviş Paşa... bu ailenin tanınmış simalarındandır. Bir asır içinde iki sadrazam, beş vezir, on beylerbeyi ve sayısız ümera ve vali Şahinoğlu ailesinden yetişmiş olup hemen çoğunun İmparatorluk coğrafyasının her tarafına dağılmış hayır eserleri bulunmaktadır. Sokulluzâde Hasan Paşa'nın Diyarbakir (Hasan Paşa) Hanı ile Kuyumcular ve Kitapçılar çarşılarını kapsayan kompleksi, Vezir-i Sâni Hüsrev Paşa'nın Diyarbakir ve Halep'de cami ve medreseleri, Ferhad Paşa'nın Banyaluka'da gayet güzel bir camii bulunduğu gibi Behram Paşa'nın da şehrimizde olan camiinden başka bir hamamı ve Dağ Kapısı haricinde çok güzel bir mevkide bir de kasrı var ise de kasır şimdi harap olup fakat hamamı mamurdur. Şehrimizde "Paşa Hamamı" diye anılan hamam budur. (MFM : 55)

Hadım Ali Paşa Camii ve Medresesi

Kanuni devri eserlerindedir. Zarif bir yapıdır. Yanında bir de hamamı vardır. Hamam el-an meşhur ve mevcuttur. Medrese camiin civarındadır. Camiin harim duvarları zeminden bir iki metre yukarısına kadar süslü seramik ve çinilerle kaplıdır. Bitişğinde ayrıca Şafiilere mahsus bir cami daha bulunmaktadır.

Camiin ve müştemilatın bânisi Hadım Ali Paşa 944'ten 947 yılına kadar Diyarbakir valiliğinde bulunmuş, daha sonra başka vilayetlerde yaptığı görevlerin ardından Mısır valiliğine tayin edilmiş ve orada vefat etmiştir. Adaleti, iyilikseverliği ve idaredeki müktedirliğiyle ün salmıştır. Vefatında geriye sadece altmış dört altın bırakmış olması elinin açıklığının ispatıdır.

Postalar henüz devreye girmediği zamanlarda Diyarbakir hacıları Şam'a ulaştıklarında özel bir tatar belirli günlerde gelir, bu camiin eyvanına bakan sağ tarafındaki demirli pencere içine girer, Hicaz'da hacıları olan kimseler de oraya toplanır ve tatar herkesin mektubunu sahibine dağıtırdı. İçlerinde vefat edenler varsa adamları mektubu istediklerinde ellerini yukarıya kaldırıp "Fâtîha!" der, toplanmış olan cemaat de bir Fatiha okur ve sahipleri adamlarının vefat ettiğini böylece öğrenip ağlayarak geri dönerlerdi.

Fakat elli altmış seneden beri sürücü, posta ve ondan sonra da telgrafın icadı ve her tarafa iletilmesi ile bu âdet terk edilmiştir.

Hadım Ali Paşa külliyesinin medrese kısmı otuz kırk odayı kapsayan büyükçe bir dairedir. Diğer Diyarbekir medreselerinden olduğu gibi buradan da pek çok ilim adamı yetişmiştir. Önce Köprülü Fazıl Mustafa Paşa ve Amcazâde Hüseyin Paşa'ya, daha sonraki tarihlerde Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ve oğlu Ali Paşa'ya muallimlik yapan Hanili Mehmed Efendi bu medreseden yetişmiş ve burada müderrislik yapmış olanlardan biridir. Meşhur fıkıh alimi Kara Vaiz Efendi de bu medreseden yetişmiştir. (MFM : 100)

Dicle Köprüsü

Şehrin güneyinde yarım saat mesafede bulunan bu kadim eser hicretin 105 ila 125 senesinde hüküm süren Emevi hükümdarı Hişam bin Abdülmelik tarafından yaptırılmıştır. On bir kemer üzerine inşa edilen köprünün orta kemerleri diğerlerine göre daha geniş ve daha yüksektir. Bu köprü sahip olduğu mükemmellik ve zarafetle İslâmın ilk dönemindeki mimari tekniğinin şehrimizde ulaştığı noktaya bir örnektir.

Yaz aylarında nehrin suyu azaldığı için köprünün iki yakasında bulunan bir-iki kemerin altında hiç su kalmaz, diğer bazı gözlerde de adacıklar meydana gelir. Buralar şehir halkı için bir mesire yeri, kimi gençler için de gösteri yapacakları yerler olur. Bu zamanlarda ne yazık ki bazı can kayıpları da yaşanır.

Dicle Köprüsü tarihte birçok olaya sahne olmuştur. Mesela 628 senesinde Celaleddin Harzemşah Ahlat'tan dönüşünde bu köprü yanına otağını kurup ikamet etmiştir.

Köprünün karşısında bulunan Erdebil Kasrını meşhur Hasan Erzenî, enişterisi Cüneyd Erdebilî için inşa ettirerek kız kardeşinin düğününü burada yapmıştır. Bu yüzden o muhteşem binanın bakiyesi hâlâ Erdebil Kasrı olarak anılmaya devam eder.

Bu köprü Dicle Nehrinin taşkınlığına da bir makyas olup, su kemerlerin ilk kademelerine ulaşır veya daha yukarılarına çıkarsa derhal Bağdat'a kadar nehir havalisinde bulunan şehir ve kasabalara vaktiyle özel ulaklar çıkarılıp tedbir alınması gerektiği bildirilirdi; şimdi bile nehrin taşkınlik ihtimali fark edilirse hükümet tarafından Musul ve Bağdat vilayetlerine telgrafla malumat verilmektedir. (MFM : 55)

Hamrvat Suyu Kanalları

Kanuni Sultan Süleyman Han'ın şehrimiz ahalisine kıyamete kadar kıymettar bir yadigârı olan leziz suyun adıdır. Hamrvat adının verilmesi suyun etrafında akmış olduğun mahallerin bir bölümünde olan toprağın kırmızı renkte olması dolayısıyla'dır.

Şehrimizin hayat kaynağı demek olan bu su Diyarbekir şehriyle Yörük kasabası arasından geçen ve çoğu mahallerinden nehirler teşkil edecek derecede bol ve yaz mevsiminde buz gibi soğuk sular akan havası ve suyunun yumuşaklığıyla meşhur Karacadağ'dan gelir.

Kanuni Sultan Süleyman Han 942, 955, 956 ve 961 yıllarında olmak üzere dört defa Diyarbakır'a gelmiştir. Bu ikametleri sırasında şehir merkezinde bulunan su kaynaklarının yeterli olmadığını görmüştü. Karacadağ yöresinde dinlendikleri dönemde bu civarda Gözeli adlı köyün üst tarafında Hamravat suyunun kaynağını keşf ve lezzet ve letafetini takdir ederek Diyarbakır şehrine bu suyun ulaştırılması emrini vermiştir.

Hamravat suyunun birbirine civar binden fazla su membaından kaynadığı görülünce açılan her bir mecra, membaina kadar geniş ve sağlam künkler içine aldırılarak üzerleri tamamen kapatılmış ve tümü bir yerde birleştirilerek bir mecraya toplanmıştır. Yer yer setler inşa edilerek birçok kayaların kırılıp imha edilmesi gerekmiştir. Bir mecrada toplanan su Diyarbakır'a iki buçuk saat mesafede bulunan Gözeli köyü önünden geçirilip Rum Kapısı ile Dağ Kapısı arasından ve şehrin yüksek bir noktasından şehir merkezine ulaştırılıp Tahtakale civarında inşa edilen ve hâlâ "Hayrathane" adıyla anılan büyük mahzene aktarılmış, (MFM : 48) oradan mahallelere taksim edilmiştir.

Suyun açık bir surette taşınması doğru görülmeyip uzun kanalının üstü tâ membaina varıncaya kadar baştanbaşa yontulmuş büyük taşlarla kapatılmış ve su yolunun ilerideki tamiratı için birçok akar vakfedilmiştir.

Hamravat suyunun lezzetiyle tanışan Diyarbakırlılar artık diğer sulara itibar etmez olunca hayır sahipleri ve şehre gelen valiler şehrin her tarafında çeşmeler yapmaya özel önem vermişlerdir. 1042 yılında Diyarbakır valiliğinde bulunan Silahdar Murtaza Paşa bu valiler içinde en unutulmazdır. Çoğu kible tarafında olmak üzere Paşa'nın yaptırdığı çeşmelerin sayısı kırkı bulmaktadır.

Hamravatın su yolu üzerine sonraki tarihlerde ilave setler inşa etmek gerekince yeni setler yaptırılmıştır. Kara Mustafa Paşa ve Çeteci Abdullah Paşa'nın inşa ettirdiği setler bunların en meşhurlarıdır.

Hamravat suyunun üstün letafeti sonraki Osmanlı padişahlarının da bu suya rağbet göstermelerine neden olmuştur. Sultan İbrahim Han, membaından aldrıp kapalı güğümlerle saraya bu sudan naklettirmiş olduğu gibi IV. Mehmed Han'ın da bu suyu içmekten zevk aldığı bilinmektedir. (MFM : 49)

Sonuç:

On dokuzuncu yüzyılın son çeyreği Diyarbakır şehrinin henüz modern darbelerle sersemlemediği bir dönemdir. Ali Emiri Efendi'nin gençlik ve araştırma çağının olanca tecessüs ve enerjisiyle bu kadim tarih şehri üzerine eğildiği yıllar bu döneme tekabül etmektedir. Diyarbakır şehrinin organik bütünlüğünün devam ettiği bir dönemde Ali Emiri Efendi'nin eski hemşehrileri üzerine yapmakta olduğu geniş biyografik çalışma sırasında vesile düştükçe şehrin anıtsal yapıları hakkında verdiği bilgilerin satır arası bilgiler olması bu bilgilerin değerini daha da artırmaktadır. Diyarbakır bütünü içinden bakılan bu yapıların bir tarih ve şehir perspektifi taşımış olması verilen bilgileri canlı kılmaktadır. Ali Emiri

Efendi'nin hem bir araştırmacı, hem de şehirli bir gözlemci olarak verdiği bilgiler bu yüzden bir kat daha önem kazanmaktadır.

Günümüzde Ulucami yine aynı ihtişamıyla, Dicle Köprüsü aynı manzarasıyla varlığını devam ettirmekle birlikte kaybolan şeylerin olduğunu da Ali Emiri Efendi'nin yaşamın içinden verdiği bilgilerden anlamaktayız. Örneğin artık ezan vakti yaklaşırken Ulucami'nin heykel bölümünün önünde saatini ayarlamak üzere toplanan insanlar; yahut Dicle Köprüsü altında yaz mevsiminde oluşan adacıklarda piknik yapan ve gösteri amacıyla nehre atlayan gençlere rastlanmamaktadır. Alipaşa Camii avlusunun penceresi içinde durup hacıların mektuplarını yakınlarına dağıtan tatar ise çok eskilerde kalmış bir Diyarbakır manzarasıdır.

Buna rağmen hâlâ pek çok Diyarbakırlının bilmediği ya da eskiden bilindiği halde yeni zamanların meçhulü olan birçok bilgiye de bu notlar sayesinde ulaşılmaktadır. İskender Paşa Camii'nin yanında bir hamam olduğu, Paşa Hamamı'nın Behram Paşa tarafından yaptırıldığı, şehri çevreleyen bugün mevcut surların dışında ikinci bir sur kuşağının olduğu, bu surların dışında ise yine bir kuşak halinde içi su dolu hendeklerin bulunduğu ve bu hendekleri dolduran suyun Balıklı ve Anzeleden gelen atık sulardan tedarik edildiği pek çok Diyarbakırlının bilmediği tarihi şehir gerçekleridir. Bu tarih hakikatlerinin bir kısmı ya Ali Emiri Efendi'nin bizzat gördüğü ve yaşadığı yahut görenlerden ve yaşayanlardan duyup bize aktardığı bilgilerdir. Bu yönüyle Ali Emiri Efendi'nin notlarındaki bilgiler bütünü itibariyle önemli olmakla birlikte bazı bölümleri itibariyle başka kaynaklarda bulunmayan tarihi önemde *tek* bilgilerdir.

Kaynak:

Ali Emiri, (MFM) *Mir'atü'l-Fevaid-mukaddime* (Müellif hattı), Millet Kütüphanesi, AEEdebiyat562